

Danica Pinterović

NEPOZNATI RIMSKI NATPISI IZ OSIJEKA

Tri su natpisa već poodavno došla na vidjelo iz Murse, ali se na njih nije obratila pažnja i stoga su ostala nepoznata. Jedan je brižljivo čuvan u privatnom vlasništvu u Osijeku, a dva su pohranjena u magazinu Arheološkog muzeja u Zagrebu.

1) Fragment vrlo oštećenog nadgrobnog spomenika, od vapnenca, vel. 86 x 71 x 20 cm, sada još u privatnom vlasništvu, po svojim karakteristikama rijedak je spomenik za ovaj kraj jugoistočne Panonije. Našao se prije nekoliko godina u gornjem dijelu našega grada, u Nolovoj ulici, prilikom gradnje jedne nove kuće.¹ (T. I — I). Kako snimak pokazuje sačuvano je gornje ukrasno polje nadgrobnog spomenika, vrlo oštećeno i trošno, i manji dio natpisnog polja sa tri nepotpuno sačuvana reda, koji sadržajno kazuje manje negoli značajni reljef nad njima. To gornje ukrasno polje neznatno nadvisuje natpisno polje, sastoji se od arhitrava što je vjerojatno počivao na stupićima koji su činili okvir natpisu, a ukrašen je reljefno izrađenim motivom bršljanovih vitica i lišća. Pravokutno, neznatno udubljeno polje iznad njega oštećeno je lijevo i desno i gore, tako da ne znamo, da li je spomenik imao timpanon ili kakav drugi završetak. Udubljenje je trebalo označavati špilju, a s lijeva i s desna možda su bila stabla, analogno sličnim primjerima, ali se zbog oštećenosti kamena ne može tvrditi. Vučica je prikazana sa sagnutom glavom na lijevo, a blizanci u sjedećem položaju, kako se ručicama hvataju za dojke. Od natpisa ostalo je samo: D. M. / FELIX VIVVS / T ? M ? .. U drugom redu čitanje VIVVS (mj. VIVS) dopušta pretpostavku, da je tu počinjala formula *vivus sibi et suis* *posuit*. Kognomen *Felix* čest je i prije i poslije Marka Aurelija i ne daje nam uporišta za određivanje porijekla osobe. Od značaja je jedino reljef s prikazom vučice, jer on ističe da je osoba koja je tu pokopana, bila punopravni rimski građanin. Naime, u robovlasničkoj državi rob nije pravna osoba, dok *civis romanus* jest, i koji to jest, taj to želi i naglasiti, u ovom konkretnom slučaju i na ovaj način. Dug je put, kako je došlo do toga da je prikaz vučice koja je othranila Romula i Rema postao simbol rimske veličine i slave. Prvi prikaz tog poznatog mita u vezi je sa prvim počecima Rima, a nastao je još u 4. stoljeću st. ere; bila je to brončana skulptura, majstorsko djelo etruščanske umjetnosti, nazvano »lupa capitolina«. U republikansko doba taj simbol slave nije bio toliko u cijeni kao u prvo doba careva. Car August je bio taj koji je ponovno oživio mit Romula (i Rema), jer je u Romulu vidio osnivača rimske države, a — kako je i sebe smatrao zaslužnim za političku, ekonomsku i kulturnu veličinu

Rima, to je simbolom vučice sa blizancima htio simbolizirati ujedno i svoju ulogu u historiji vječnog grada. Smatra se, da je na »ara pacis Augustae«, spomeniku Augustova vremena u Rimu, uz ostale mitološke scene bila prikazana i scena sa vučicom, dakako upotrijebljena propagandistički, pa su umjetnici Augustove epohe uz ostale motive i ovaj s vučicom mnogobrojno kopirali. Osobito često se taj motiv nalazi na nadgrobnim spomenicima. Onomastičke analize osoba koje natpisi na njima spominju pokazuju da se radi o rimskim građanima koji su tim simbolom htjeli izraziti pripadnost starom Rimu i njegovom nobilitetu. U provincijama ranoga carstva tim se motivom težilo naglašavati stečeno rimsko građansko pravo.² Analiza rasprostranjenosti ove vrste spomenika ukazuje na Galiju i osobito na Norik i zapadnu Panoniju, gdje se uočava najveća koncentracija dosada evidentiranih spomenika sa simbolom vučice. U istočnoj i jugoistočnoj Panoniji oni su rjeđi, što je uz ostale fenomene u skladu sa postepenim prodiranjem romanizacije iz sjeverne Italije, Norika i Dalmacije, jače romaniziranih krajeva, najprije u zapadnu Panoniju, pa tek onda u istočnu i jugoistočnu. U jugoslavenskom dijelu Panonije poznate su dvije krnje mramorne stele sa simbolom vučice iz Ptuja,³ zatim dobro očuvana velika stela od pohorskog mramora iz Čakovca,⁴ te oštećena stela iz Bastaja kod Daruvara,⁵ kojima se sada pridružuje primjer iz Murse. Ako se ogledamo u okolici Murse na području Andizeta, naći ćemo još dva primjera iz Pečuha (nalaze se u tamošnjem muzeju), koji nam evociraju ujedno cestovnu vezu Savaria—Sopianae—Mursa, pa tako i smjer romanizacije sa zapada prema istoku.

Negdje na putu Sopianae—Mursa nađen je još 1785. natpisni kamen sa kratkim tekstom: IVSTVS / CIVES SO(pianensis) / V(ivvs) SIBI ET / CO (nivgi) QV(ae) . . . /⁶ Ime Iustus je vrlo rašireno u Panoniji i javlja se i vrlo rano, no kako kamen više ne postoji, ne možemo ga datirati, ali spominjemo njegovo nekadašnje postojanje zbog veze Sopianae—Mursa.

Na jednom od pečujskih primjera sa reljefom vučice (iz mjesta Boda) nisu se sačuvala imena nosioca rimskog civiteta, dok na drugom jesu; pa kako ni na oba ptujaska primjera imena nisu sačuvana, poznata su nam od naših primjera samo tri imena, dva krnja i jedno potpuno. Bila bi to imena: *P(ublius) Antonius Favoris* (Čakovec), kojemu se žena zvala *Claudia Dacumena*, bila je dakle domaćeg, upravo keltskog porijekla; zatim neki *Fl(avius) Val(erius)* i *Val(erius) Dign(us?)*, kojima se majka zvala *Adatilia Annia?* (Ba staji) i *Felix* (Osijek). Imena ovdje spomenutih muških osoba upućuju na porijeklo iz sjeverne Italije,⁷ i na ranije postizanje građanskih prava.

Osječki se primjer mora zbog formule *D(is).M(anibus)* datirati na početak 2. stoljeća i dovesti u vezu sa Trajanovim ili Hadrijanovim dodjeljivanjem civiteta.

2) U depou Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se oštećena votivna ploča od vapnenca, veličine 35,5 x 38 x 9,5 cm. Nađena je u Osijeku, ali darovana muzeju u Zagrebu. Na tom se fragmentu vidi snažno profiliran vijenac, kao što ih ima na arama, koji je desno odlomljen i na više mjesta otučen. Lijevo je veći, a desno je manji komad originalnog ruba debele ploče sačuvan. Natpisu prema tome u prva tri sačuvana reda ne manjka ništa od bitnog teksta, jedino je četvrti red uslijed loma osakaćen i jedva su vidljivi tragovi nekoliko slova. Pozadina ploče grubo je tesana. Tekst glasi: MART[I] /

AVGG. SA[CR] / APOLAVST[VS] / .. [AV]CCIII ?/. Najvjerojatnija transkripcija i restitucija teksta bila bi: Marti / Aug(ustorum).Sa(crum). / Apolaust(us) / Aug(ustorum)? lib(ertus)? / ... (T. I — 2)

Zavjet je učinjen bogu Martu za pobjedu dva cara od njihova slobodnjaka Apolaustusa. — Karakteristika pisma tog kratkog natpisa u tome je, što nijedno slovo A nema poprečne haste, a ta se pojava često u natpisima susreće, bilo da je uzrok tome nemarnost klesara, bilo neka hotimična namještenost.⁸

Natpis je dakle posvećen bogu rata i ratne pobjede Martu, uz Jupitera najuglednijem državnom i narodnom bogu Rimljana u doba kad su vladala dva cara i očito u doba rata, za sretan ishod kojega je dedikant i učinio zavjet. Pitamo se, za koja dva cara i za kojega rata je Apolaustus načinio zavjet i da li smijemo sa sigurnošću restituirati četvrti redak, kako je gore učinjeno. Dedikantovo ime je rijetko, a u Panoniji, koliko je poznato, uopće se ne pojavljuje. Slobodnjaci, iako dobivaju pri ceremoniji oslobođenja patronovo ime, ipak ih često upoznajemo samo po kognomenima.

Ovo ime čitamo u jednom poglavlju Lampridijeva životopisa cara Komoda.⁹ Najprije se u prethodnom poglavlju nabrajaju zločini Komodova svemoćnog prefekta garde Perennisa, kojega je car na nagovor oficira dao ubiti. Zatim se opisuju zlodjela svemoćnog dvorjanina i oslobođenika Cleandera, koji je stupio na njegovo mjesto i neograničeno vladao dajući mnoga privilegija i veliku slobodu gardi, a u vlastite svrhe prodavajući sve službe pa i samu senatorsku čast. Za njegova nečuvena gospodarenja u jednoj je godini bilo imenovano i 25 konzula, pa je na to plebs zaprijetila uzbunom; a pošto je Cleander još i nekog nedužnog Arrius Antoninusa upropastio, Komod nije mogao dalje podnositi veliku omrazu njegovu kod razbješnjelog puka i predao ga za kaznu svjetini i tako ga je stigla dostojna smrt zbog takovih čina; — *cum etiam Apolaustus aliique liberti aulici pariter interempti sunt*, — nakon što su na isti način poginuli također i Apolaustus i drugi dvorski slobodnjaci. Apolaustus bio je dakle neki slobodnjak koji je spadao u dvorsku kliku Komodovu, protiv koje se digla svjetina i sudila joj žrtvujući zajedno i nju i Cleandera. — Iz ovog, inače nekritički pisanog Komodovog Životopisa historičari crpe glavne karakteristike njegova vladanja, tj. da je na njegovu dvoru vladala velika korupcija, da je sva vlast bila u rukama oslobođenika, te da o nekom sistemu vladanja nije moglo biti govora.

Nije moguće dokazati, da bi slobodnjak Apolaustus koji se tu spominje bio identičan sa dedikantom votivne ploče bogu Martu, ipak, nije niti isključeno, da bi on bio već u volji na dvoru Marka Aurelija i Komoda, kad su zajedno vladali. Marko Aurelije je naime već 15-godišnjeg sina Komoda učinio cesarom, doskora imperatorom i augustom i obasuo svim častima, a moglo je to biti 177. godine.¹⁰ Apolaustus je dakle mogao biti na dvoru u doba vladanja oba cara. Što se rata tiče, u kome je dedikant po nekoj misiji mogao prolaziti Mursom ili se ovdje i neko vrijeme zadržavati, bio bi to rat koji je Marko Aurelije morao pri kraju života ponovno voditi u Panoniji, ma da je nakon sklopljenog mira sa Kvadima, Markomanima i Jacigima izgledalo da je nakon osam godina ratovanja s njima ostao pobjednikom. Kad se naime *Avidius Cassius*, namjesnik Sirije podigao protiv cara, car se požuri na Istok da bunu uguši. To su susjedi s onkraj Dunava iskoristili i ponovno

se spremali na veliki otpor. Na vijest o tome car se hitro sa svojim sinom pojavio na dunavskom ratištu, međutim, prije ishoda rata on iznenada umre.

Ovdje navedeni podaci u vezi votivne ploče i rata u doba zajedničke vladavine M. Aurelija i Komoda nisu bezuslovni dokaz da je *libertus Apolaustus* bio baš taj koji se spominje da je stradao u pobuni puka protiv dvorske klike Komodove, no ipak oni to snažno sugeriraju. Pravilno pismo teksta votivne ploče upućuju na 2. stoljeće; mjesto nalaza ploče, Mursa, i posveta bogu Martu sugerira neko dunavsko ratište u bližem ili daljnjem susjedstvu Murse; ime dedikanta, navedeno samo grčkim kognomenom, tragovi slova u oštećenom 4. redu, koji se mogu upotpuniti sa *libertus*, konačno, činjenice o ratu protiv Markomana vođenom pod kraj zajedničkog vladanja M. Aurelija i Komoda — sve to vodi pretpostavci da je Apolaustus u tekstu natpisa možda identičan sa onim iz teksta Lampridijeva životopisa Vita Commodi Antonini.

3) Također u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se oštećena i nepotpuno sačuvana votivna ara od vapnenca, veličine 62 x 53 x 22 cm. Sačuvani gornji dio znatnije je oštećen na vrhu desno, odbijeni su mu bridovi i istrošena cijela površina. Nad natpisnim poljem snažno profilirani vijenac otučen je sa tri strane; lijevi uglovni akroterij je sačuvan, desni nije, a između njih plitko urezana palmeta slabo je prepoznatljiva. Ara je nađena u vrijeme rušenja osječkih utvrda iz austrijskih vremena 1922. u blizini južne tvrđavske kapije, a pohranio ju je R. Franjetić i 1925. darovao Narodnom muzeju u Zagrebu. Sačuvana su 4 reda teksta koji glasi: D E O / A E T E R N O / A [E] L. E V T [Y] / [C] H. L I [B.]. Transkripcija i restitucija tog krnjeg teksta bila bi: DEO / AETERNO / AEL(ius) EVTY / CH(ianus) LIB(ertus)? (T. I — 3).

Grčki se kognomen prema skraćenici EVTYCH mogao upotpuniti nastavkom -es, -ides, -ius ili, kako je ovdje odabrano, nastavkom -ianus. Natpis u cijelosti još nije bio objavljen, ali je bio uzgred citiran,¹¹ jednom u vezi Mitrasova kulta u Mursi i ev. postojanja mitreja, a drugom prilikom u vezi natpisa sa spomenom *proseuche* — sinagoge u Mursi. Na temelju tog natpisa moglo se dokazati da je u Mursi u doba Septimija Severa jedna trošna hebrejska bogomolja bila iz temelja nanovo podignuta.¹² Čini se naime vrlo vjerojatnim, da je posveta *Deo Aeterno* značila posvetu Jehovi, kako je također nalazimo u vrlo poznatom natpisu iz Intercize iz vremena Severa Aleksandra i Julije Mameje,¹³ koji je bio u više navrata objavljivan i tumačen i treba da se čita i upotpuni ovako: Deo aeter / no pro sal(vte) d(omini) / n(ostr) Sev(eri) Alexan / (dri) p(ii) f(elicis) Avg(vsti) [et Iv]liae / Mame]ae Avg(vstae) mat(ris) Av(gvsti) v(otvm) / red(dit) l(ibens) Cosmivs pr(aeositvs) / sta(tionis) spondilla synag(ogae) / Ivd(a)eorvm). Nerazjašnjeno je u tom natpisu ostala samo riječ *spondilla*, za koju se pretpostavlja da je mjesno ime. Ako se Jehova krije u posveti *Deo aeterno* natpisa iz Osijeka, te ako smijemo uzeti kao sigurno, da je ara nađena *in situ* u blizini južne tvrđavske kapije, nameće se pitanje, nije li u blizini postojala i hebrejska sinagoga (*proseuche*) za koju se zna da je postojala, ali joj se ne zna mjesto. Mjesto gdje se ara našla bilo je izvan gradskih bedema Murse, a Hebreji zbog čestih progona u vezi njihova anti-državnog stava prema kultu rimskih bogova i careva nisu mogli ni smjeli imati svoje bogomolje unutar gradova. Ovo pitanje da li postoji veza između mjesta nalaza are i natpisa sa spomenom *proseuche* mora ostati otvoreno

za buduća sistematskija topografska istraživanja Murse. — Ara je ujedno zanimljiva zbog izričitog spomena jednog liberta sa grčkim imenom, a ime *Eutiches* ili derivati toga imena u Panoniji često nose robovi ili oslobođenici poslije Marka Aurelija.¹⁴

BILJEŠKE

- ¹ Zahvaljujem se prof. M. Šajinu što mi je dopustio da kamen snimim i objavim.
- ² A. Sz. Burger, Die Szene der »lupa Capitolina« auf provinziellen Grabsteinen, *Folia archaeologica* XIII, Budapest 1961, 51—61.
- ³ Hoffiller-Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938, br. 415 i 430.
- ⁴ CIL III 4116; Hoffiller-Saria, o. c. br. 547.
- ⁵ CIL III 4001; Hoffiller-Saria, o. c. br. 588.
- ⁶ CIL III 3293; M. P. Katančić, *Geographia* I Budae 1826, 443, br. 529.
- ⁷ A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest, 1959, 174, 172.
- ⁸ R. Cagnat, *Cours d' épigraphie latine*, Paris 1890, 12.
- ⁹ *Script. hist. Augustae*, V. *Comm. Ant.* 7, 2.
- ¹⁰ idem, *V. M. Ant. philosophi* 16, 2; 22, 12; 27, 5; — H. Schiller, *Gesch. der römischen Kaiserzeit* I 2 Gotha 1883, 660.
- ¹¹ M. Bulat, Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka, *Osj. zb.* VII 1960, 9; D. Pinterović, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, *Osj. zb.* XI, 45.
- ¹² D. Pinterović, Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga? *Osj. zb.* IX-X 67, 68.
- ¹³ CIL III 3327; G. Radan, *Comments on the History of Jews in Pannonia*, A. a. a. sc. Hung. 25, 1973, 268; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin—Wien, 1922, 260 i 116.
- ¹⁴ L. Barkóczi, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, A. a. a. sc. Hung. XVI, 3—4, 1964, 311.

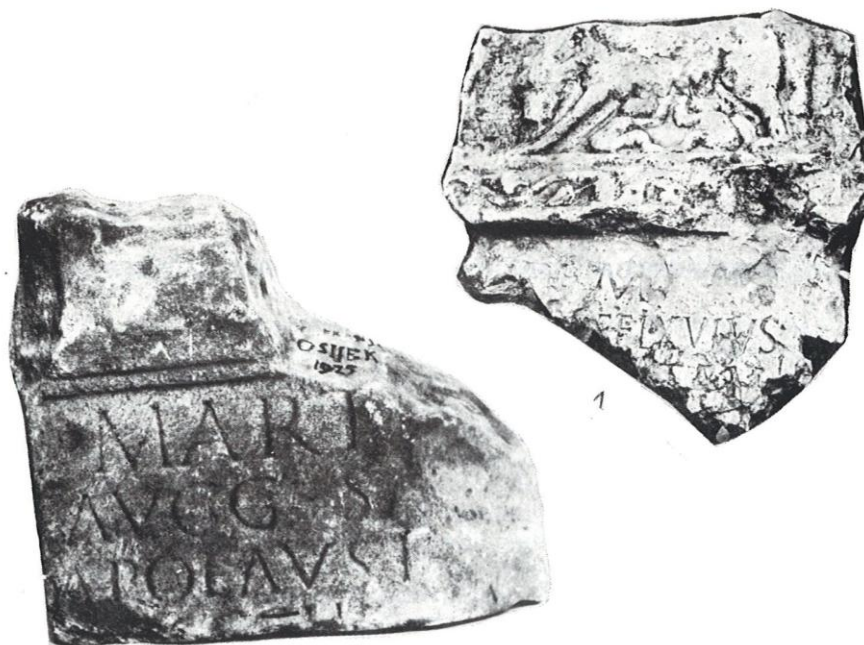
THREE UNKNOWN ROMAN INSCRIPTIONS FROM MURSA

All three came to light long ago, but no attention has been paid to them thus far. Although they are, as usual, very damaged, their contents yield some new information on Mursa.

1) The first we find in the upper part of a grave-stone, on which above the mutilated inscription a relief-scene of the »lupa Capitolina« can be seen. The inscription itself (page 91, pl. I — 1) does not give, because of its incompleteness, much information. On the contrary, the scene in relief above, being a symbol of the greatness and glory of the Roman Empire, gives some special importance to this stone and adds a new detail to an inhabitant of Mursa. The »lupa« with the twins symbolically indicates that someone, here named FELIX, had attained the Roman citizenship and became a *civis Romanus*. Reliefs of this kind are rarely found in the south-eastern part of Pannonia, as the romanisation from Italy and Dalmatia first reached the north-western parts of Pannonia and came to our country, i. e. to the south-east of Pannonia, with a retardation of several decades. — On account of the formula D(is) M(anibus) we have to date the grave-stone with the beginning of the 2nd century at the earliest and to connect it with the granting of citizenships by Trajan or Hadrian.

2) The second is a thick votive stone-plate, also with an incomplete inscription (page 92/93, pl. I — 2). It says that a freed man, a *libertus*? named APOLAVSTVS, made his vow to god Mars for the victory of two emperors. This vow must have been made during one of the wars, but which? In a chapter in the *Vita Commodi Antonini* by Lampridius we find mentioned a certain Apolaustus in connection with the many misdeeds performed by Cleander, the almighty *libertus* at the imperial court and then how he and also Apolaustus with other *liberti aulici* were condemned to be killed by the raging urban mob. — It cannot be proved with absoluteness only conjectured, that Apolaustus in our inscription had already belonged to the court at the time of the joint reign of Marcus Aurelius and Commodus between 177 and 180. As regards the dedication to Mars, we assume that it is related to the new break out of the Marcomann war just at the end of the joint reign of Marcus Aurelius and Commodus. It is possible to imagine that Apolaustus in this war was commissioned to go to Mursa for some reason and that here he made his vow for the victory of both emperors.

3) The third is a fragment of an ara on which the inscription (page 94, pl. I — 3) is a dedication to DEO AETERNO, probably also done by a *libertus*, named AEL(ius) EVTYCH(ianus). If *deus aeternus* here means Jehovah, as it means in the well-known Cosmius inscription (CIL III 3327) from Intercisa, then one question arises. May we assume, because the inscription was found outside the town walls of Mursa to the west, that the synagogue of Mursa was also placed somewhere nearby? This would be in concordance with the rule that Jews, being reluctant to worship the Roman gods and emperors, were outlawed and not permitted to build their places of worship inside urban settlements. On the ground of a mutilated inscription from Mursa that could be solved and explained we know there existed a proseuche (synagogue) at Mursa. According to this inscription an old and ruined synagogue was newly restored at the time of Septimius Severus. This fact indicates that even before, an affluent Jewish community already existed at Mursa.



2



3